

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
МАТИЦА СРПСКА
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП О
ЛЕКСИКОГРАФИЈИ И ЛЕКСИКОЛОГИЈИ

ЕКСПРЕСИВНА ЛЕКСИКА
У ДЕСКРИПТИВНОМ РЕЧНИКУ

Стана Ристић

ЕКСПРЕСИВНА ЛЕКСИКА У ДЕСКРИПТИВНОМ РЕЧНИКУ

Прештампано из
ДЕСКРИПТИВНА ЛЕКСИКОГРАФИЈА
СТАНДАРДНОГ ЈЕЗИКА И ЊЕНЕ
ТЕОРИЈСКЕ ОСНОВЕ

НОВИ САД – БЕОГРАД
2002

Стана Ристић
(Београд)

ЕКСПРЕСИВНА ЛЕКСИКА У ДЕСКРИПТИВНОМ РЕЧНИКУ

САЖЕТАК: У раду су на основу урађеног когнитивног модела значења експресивне лексике у српском језику и на основу примерених лексикографских поступака у традиционалној лексикографији предложени типски начини обраде експресивне лексике.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: експресивна лексика, лексикографија, когнитивна лингвистика

1.0. Експресивна лексика српског језика, чија је конотативна семантика теоријски разматрана у досадашњим нашим радовима са социолингвистичког, когнитивног, прагматичког аспекта, као и са аспекта теорије језичке личности,¹ у овом раду биће разматрана са лексиколошког и лексикографског становишта. Узимајући у обзир битне карактеристике експресива на лексичком и комуникативном плану до којих се дошло у досадашњим истраживањима, у фокус овог реферата ставићемо проблем идентификације експресивне лексике и начин њеног представљања у дескриптивном речнику.

1.1. При томе смо имали у виду да експресиви на лексичком плану функционишу као јединице другостепене номинације за исказивање субјективне оцене (позитивне или негативне) и емотивног става (одобравања или неодобравања) и то: 1) у синонимијским редовима (*украсићи* — *здијићи*, *мрднући*, *маћи*; *јобећи* — *збрисаћи*, *цијурнући*, *клицнући*; *ошац* — *ћале*, *мајори*, *сјари*; *деће* — *клинче*, *дерле*; *јисац* — *цкрабало*, *јискарало*; *велики* — *долем*, *огроман*, *гломазан*, *грандиозан* и сл.), 2) у полисемним структурама (нпр. називи животиња, биљака, ствари, религиозних и апстрактних појмова у значењу особа са одређеним особинама: *магарац*, *буква*, *ђубре*, *душа*, *анђео*, *ђаво* и сл.) и 3) у творбеним моделима (*вешройир*, *мушивоода*, *ладолеж*, *гребајор*, *мућкарош*, *лакшарош*, *камкало*, *клејало*, *нећо*, *хоћо*, *зврк*, *џанџризало*, *шандркало* и сл.). Ове опште карак-

¹ В. Ристић 1994: 537—542; 1996: 57—78; 1997: 223—232.

теристике експресивне лексике могу се узимати као језички — структурни и семантички параметри за њихово идентификовање, а у великој мери и за типско представљање у дескриптивном речнику.

1.2. Међутим, на комуникативном плану лексички експресиви функционишу као експоненти експресивног говорног чина, па су за идентификовање ових карактеристика експресивне лексике, а нарочито за начин њиховог представљања у дескриптивном речнику, неопходни додатни, когнитивно-мотивациони, прагматички и функционално-стилски параметри. Они се у лексикографском раду не могу утврђивати непосредно него на основу правила до којих се долази когнитивном анализом значења у савременим теоријским приступима, а коју смо и ми примењивали у досадашњим истраживањима.

2.0. Зато ћемо најпре у кратком прегледу представити оне резултате наших досадашњих истраживања и оне приступе, који су релевантни за тему рада. За представљање конотативног значења експресивне лексике у дескриптивној лексикографији нарочито је важан захтев когнитивне теорије да се у структури значења морају представити и сви типови знања. Истицано је да се разни типови знања чувају у значењу као информације обједињене кроз типске представе и кроз концепт који, осим референтног значења, садржи и оцене културне вредности и емоционалног односа субјекта именовања. Затим, за нашу тему значајно је и то да се у когнитивном приступу лексичко значење разматра у вези са ситутивношћу, са фрејмом одређене ситуације у коме се дата реч јавља или у контексту ширег акционалног фрејма или да означи сам акционални фрејм укључен у одређену ситуацију (Телија 1996: 101—102).

2.1. Наведени захтеви обједињени су у представљању значења у тзв. „декларативно-процедуралном режиму”, у коме се, поред осталог може показивати и несиметричност „значења говорника” и „значења слушаоца”, и то у посебним блоковима са разним когнитивним операцијама — кодирајућим и декодирајућим (Телија 1996: 102). У когнитивном приступу значењу експресивне лексике ми смо још 1996. год. дошли до јединственог модела њихове семантичке структуре који по начину записивања информација подсећа на поменути „декларативно-процедурални” модел. Наш модел је методолошки сличан когнитивном опису значења А. Вјежбицке у коме се представља пут сазнања смисла концепта, и то тако што се интуитивно, неексплицирано знање преводи у експлицирано. Као и Вјежбицка, у анализи значења експресивне лексике представљали смо и експлицирали „знање говорника”, уз претпоставку и назнаку постојања фонда заједничког знања са слушаоцем (назнаке у нашем моделу, типа: „као што се зна”, „у овој ситуацији” и др.), што ћемо показати на неколико примера, иначе представљеним у наведеном раду (Ристић 1996: 65—67):

ДАНДАРА (тип јединица негативне експресије високог степена): 1) особа која се понаша на (веома) неодговоран, непромишљен начин (денотативна компонента ДК) + 2) то је, као што се зна, лоше (компонента објективне, денотативне, оцене КОО) + 3) (у овој ситуацији) ја сматрам да је то (таква неодговорност, непромишљеност) неприхватљиво (ја то не

одобравам, ја то осуђујем) и сл. (компонента субјективне, конотативне, оцене КСО) + 4) (зато) **ја исказујем презир/гнушање** и сл. (према особи која се понаша на такав начин) (емотивна компонента ЕмК) + 5) **чиним то на такав начин** да буде јасно особи коју именујем и/или другима (експресивна компонента прагматичког типа ЕксКП) + 6) (дајући јој одговарајуће име, експресивно, са негативном конотацијом и необичном гласовном структуром) **ја сам спреман (имам намеру)** да свој став, суд јавно изнесем (експресивна компонента стилистичког типа ЕксКС) + 7) (у овој ситуацији) **ја дајем себи за право** да се понашам на **груб/увредљив** (и сл.) **начин** (функционално-стилска компонента ФСК — говорни поступак).

МАЧАК (тип јединица повишеног степена експресије): 1) особа која се понаша лукаво, препредено (**као мачак**) (ДК) + 2) то је, **као што се зна**, лоше (КОО) + 3) (у овој ситуацији) **ја сматрам да је то** (такво лукавство, препреденост) **неприхватљиво, ја то не одобравам** (КСО) + 4) (зато) **ја исказујем своје непоштовање/презир** и сл. (према особи која се понаша на такав начин) (ЕмК) + 5) **чиним то на такав начин** да буде јасно особи коју именујем и/или другима (ЕксКП) + 6) (избором имена из сфере животињског света (мачак — семантичка деривација) **ја сам спреман (имам намеру)** да јавно изнесем своје неодобравање (ЕксКС) + 7) (у овој ситуацији) **ја дајем себи за право** да будем **увредљив/заједљив, да се подсмехнем** и сл. (ФСК).

БОГ (тип јединице високог степена позитивне или негативне експресије): 1) особа (**као Бог**) а. која има моћ, власт над неким; б. која ужива нечију љубав и поштовање; в. која је у нечему савршена, недостижна (ДК) + 2) то је, **као што се зна**, а. лоше, а може бити и добро; б. в. то је добро (КОО) + 3) (у овој ситуацији) **ја сматрам да је то** (особа са таквим својствима) **оличење моћи/доброте/савршенства** и сл. (КСО) + 4) (зато) ја **исказујем своје страхопоштовање/поштовање/дивљење** и сл. (ЕмК) + 5) **чиним то на такав начин** да буде јасно особи коју именујем и/или другима (ЕксКП) + 6) (избором имена из сакралне сфере (Бог — семантичка деривација) **ја сам спреман (имам намеру)** да свој став, суд јавно исказем (ЕксКС) + 7) (у овој ситуацији) **ја дајем себи за право** да се **патетично (узвишеним тоном)** и сл. **дивим** (таквој особи) (ФСК).

ЗВРК (тип јединица сниженог степена позитивне експресије) 1) (**веома, врло**) немирна, несташна особа (обично дете); жива, темпераментна, окретна особа (ДК) + 2) то, **као што се зна**, може бити и добро и/или лоше (КОО) + 3) (у овој ситуацији) **ја сматрам да је то** (такво понашање) **неприхватљиво (неподношљиво, непримерено)** и сл. или **прихватљиво (симпатично, смешно, да се не може узети за зло)** и сл. (КСО) + 4) (зато) **ја исказујем своју нетрпељивост (неразумевање)** и сл. или **разумевање (симпатије)** и сл. (ЕмК) 5) **чиним то на такав начин** да буде јасно особи коју именујем и/или другима (ЕксКП) + 6) (избором (ономатопеичног) имена из сфере предмета — семантичка деривација и карактеристична гласовна структура) **ја сам спреман (имам намеру)** да свој став јавно изразим (ЕксКС) + 7) (у овој ситуацији) **ја себи дајем за право** да (та-

кву особу) **укорим** (да се подсмехнем, нашалим и сл. (на рачун такве особе) (ФСК).

НАКЛАПАТИ (тип јединице сниженог степена експресије): 1) **мно-го и непромишљено** причати (ДК) + 2) то је, **као што се зна**, лоше (КОО) + 3) (у овој ситуацији) **ја сматрам да је то** (такво причање) **неприхватљиво, досадно, неподношљиво** и сл., или **да се може разумети, прихватити** и сл. (јер особу познајем/јер ми је пријатељ/јер му је то једина мана, слабост и сл.) (КСО) + 4) (зато) **ја исказујем своју нетрпељивост/презир** и сл. или **своје разумевање/подсмевање** и сл. (ЕмК) + 5) **чиним то на такав начин** да буде јасно особи која обавља такву радњу и/или другима (ЕксКП) + 6) (избором новог, експресивног имена за такву радњу) **ја сам спреман (имам намеру)** да своје став, суд јавно изнесем (ЕксКС) + 7) (у овој ситуацији) **ја дајем себи за право** да се **фамилијарно/пријатељски** и сл. **нару-гам/подсмехнем** или **нашалим** и сл. (ФСК).²

2.2. Овакво когнитивно моделирање указује на инваријантне јединице значења и знања представљене у виду седмокомпонентне структуре, чији се сложени конотативни смисао, с обзиром на идентификоване типове компонената, може типски и системски представити у лексикографској обради експресивне лексике. Тим пре, што је истраживање показало да типови компонената и њихова уређеност у структури нису условљени творбеним карактеристикама експресивне лексике ни врстом речи.

2.3. Установљено је да значење експресивне лексике организују следећи типови компонената: **ДЕНОТАТИВНЕ** компоненте које одређену јединицу повезују са изванјезичком реалијом (неким њеним својством) (ДК), компоненте **ОЦЕНЕ** (објективне — КОО и субјективне — КСО), **ЕКСПРЕСИВНЕ** компоненте које одражавају намере субјекта именовања/говора (прагматичког — ЕксКП и стилског типа — ЕксКС), **ЕМОТИВНЕ** компоненте које одражавају унутрашња преживљавања, емоције субјекта именовања/говора (ЕмК) и **СТИЛСКЕ** компоненте које одражавају стилску и ситуациону (функционално-стилску) употребу јединица овог типа (ФСК).

Установљени модел³ седмокомпонентне семантичке структуре експресива, независан од типа творбе и од врсте речи, може се формално представити на следећи начин:

ДК + КОО + КСО + ЕмК + ЕксКС + ЕксКП + ФСК.

3.0. „Значење говорника” и „значење слушаоца” у овом декларативно-процедуралном моделу разматра се као скуп компонената и когнитивних процедура заједничких за језичку личност српског језика. Из примера се види да је узимање у обзир заједничког знања, као битне карактеристике језичке личности, без обзира на улоге у актуелној комуни-

² Формулације истакнуте болдом експлицирају знања (пресупозиције) (пресупозиције емпатије, ситуације општења и др.), као и прагматичке компоненте оцене, емоције и експресивности.

³ О моделирању значења емотивне лексике в. Шаховски 1994: 22—24.

кацији, експлицирано формулацијом „као што је познато” (у компонентама објективне оцене), „у овој ситуацији”, „такав поступак/радња”, „таква особа” (у компонентама субјективне оцене и функционално-стилским компонентама). Уопште, форма тумачења значења моделира процес кодирања, у коме су представљене процедуре које указују на знања, оцене, интерпретацију метафора и преживљавања њихове представе од стране говорника (код експресива добијених семантичком деривацијом), намере говорника (експресивне компоненте прагматичког и стилског типа) и илокуцијски ефекат говорне делатности (функционално-стилске компоненте) (исп. Телија 1996: 103).

3.1. Когнитивни модел сложене компонентне структуре, представљајући и експлицирајући јединице и процедуре знања у значењу експресива, обезбеђује и друга правила за идентификацију и лексикографску обраду ових лексичких јединица допуњавајући наведене структурне и семантичке параметре. Експликацијама имплицитних садржаја значења у записивању компонената овог модела конституише се лексикографски метајезик за прецизан и системски опис њиховог лексичког значења и то како у одабирању одређених квалификатора тако и у дефинисању значења.

4.0. Међутим, да бисмо показали значај правила која се могу извести из овог модела за лексикографску обраду, мораћемо се задржати још на неким типовима информација представљених у компонентама модела.

4.1. Међу записаним информацијама за експресивну лексику,⁴ као и за друге типове лексике, основне су денотативне информације. То је блок информација које чине базу функције знака (имена) — и које су у вези са референтом, денотатом и типском представом. И док су код неекспресивне лексике те информације „објективне” јер су објекти стварности неутрални у односу на оцењивачку слику света језичке личности, код експресива као јединица другостепене номинације,⁵ оне су и у денотативном блоку релативизоване ставом субјекта према објекту именовања. Тај став условљен је не само оцењивачком нормом карактеристичном за језички колектив него и субјективном оценом актуелизованог својства као посебног, нарочитог. Тако се релативност својства објектата изванјезичке реалности код експресивне лексике реализује већ у денотативним компонентама у виду пресупозиције као оцена нарочитог својства, неуобичајене мере, количине, интензитета и сл. То се у нашем моделу записује одговарајућим детерминаторима типа: *веома, врло, јако, снажно, много, у великој количини, мало, довољно, недовољно, обилно, наве-*

⁴ Денотација је обавезна за све типове значења, па и за експресиве, јер сама типска представа јесте, уствари, „тема” лексичког значења. Она није обавезна за афективе (језичке знаке који одражавају емоције, а не именују их). По Телији то су узвици и речи за ословљавање: ласкаве и погрдне речи, међутим, ми ове друге такође убрајамо у експресиве јер и оне исказују емоцију и експоненти су експресивног говорног чина, само се као јединице за ословљавање и обраћање разликују од номинационих експресива (Телија 1996: 105).

⁵ Са номинационог аспекта ова објективност се доводи у питање и код других номинационих јединица зато што се типска представа изједначава са денотатом, а концепт са укупношћу знања о својствима денотата (Телија 1996: 100).

лико и сл. (в. примере модела и из Речника САНУ, као и т. 6.1). Јединице овог типа такође су део лексикографског метајезика и препоручује-мо их као обавезне елементе дефиниције уз речи којим се идентификује денотат, односно референт. Управо ови елементи дефиниције указују у чему је разлика између денотативног значења одређеног експресива и денотативног значења његовог неутралног еквивалента, нпр. *ударити* (*некога*) и *клејити*, *ћреснути*, *марнути*, *расјалиити* или *ћричалица* и *алајача*, *ћорокућа*, *блебетућа*, *јунак* и *јуначина*, *делија*, *мајковић*; *мршав коњ* и *рага*. Међутим, ова субјективна оцена исказана преко асоцијативно-сликовитих представа (код експресива семантике деривације), такође експлицитрана у запису нашег модела у оквиру денотативних компонената („као Бог”, „као мачак”), у дефинисању се не мора експлицитрати, јер се њен смисао чува у типској представи експресивног метафоричног имена (исп. т. 5.2).

4.2. Модел компонентне анализе лексичког значења експресива у свом декларативно-процедуралном режиму открива и друге типове пресупозиција, међу којима је за емотиван став и експресивно деловање веома важна она која указује на тачку гледања (позицију) самог субјекта говора. Позиција субјекта говора — емпатија (у терминологији когнитивне психологије) у значењу експресивне лексике реализује се као знак „+” или „-” оцењиваног својства — позитиван/негативан став, суд у домену субјективне оцене, и он не мора бити у сагласности са знаком објективне оцене, која такође, улази у компонентну структуру значења експресива. У нашем моделу пресупозиција типа позиције — емпатије субјекта именовања/говора записује се у оквиру компоненте субјективне оцене оператором *сматрати*, који се допуњава предикатима са општим смислом одобравања/неодобравања (у овој ситуацији) *ја сматрам да је то ћрихвастљиво/нећрихвастљиво* (*симпатично*, *смешно*, *да се не може узети за зло* или *да је нећодношљиво*, *нећпримерено* и сл.), и који, за разлику од оператора *знати*, оператора објективне оцене, укључује „вољу” по којој субјекат оцењује објекат у складу са својим интересом, зависним од позиције и по којој креира тип општења (в. начин записивања овог типа знања у примерима модела) (исп. Телија 1996: 110). У дескриптивној лексикографији ове информације треба представљати, а углавном се и представљају, одговарајућим квалификаторима (нпр. *ћоћдно*, *ћрезриво*, *ћодсмешљиво*, *ћејоративно*, *ћићокористично*, *ласкаво*, *ћаљиво*) а често се, с обзиром на релевантне елементе комуникације, могу дати у виду допунских објашњења, глоса (у *ћаљивом обраћању*, у *обраћању маћим/ћиријим/драћим особама*, у *љућњи/срћби*, у *ласкавом обраћању* и сл).

4.3. Информација о умесности/неумесности употребе дате експресивне јединице у одређеним социјалним условима говора, чине онај блок значења који се традиционално назива стилском маркираношћу. У декларативној процедури тумачења значења тај блок информација даје се као завршни, а у динамичком — когнитивном представљању та когнитивна процедура избора јединице означава се као „знање о условима говора” (о његовом „стилу”). То је уствари пресупозиција говорне делатности. Стилска маркираност зависи још од тога о чему се говори, од

денотата, а и од тога какву типску представу садржи одговарајућа реч у свом значењу.

Тако, знање о стилској маркираности значења припада неколиким сферама језичке делатности: језичкој компетенцији (владање кодом), норми општења и прагматичким аспектима општења. Језичка компетенција се одређује као способност говорника да из многобројних начина изражавања изабере онај који највише одговара типу говора, ситуацији, социјалним односима говорника, задацима изражавања итд. (исп. Телија 1996: 123—124). Ова способност заснована је на когницији, заједничком знању о стереотипности релевантних елемената комуникације: учесника у комуникацији и комуникационе ситуације. Стереотипност учесника комуникације — субјекта и објекта именовања и реципијента — испољава се као однос надређености/подређености на основу социјалне, статусне, полне, узрасне и сл. припадности учесника ситуације, а стереотипност ситуације као: формална, неформална, фамилијарна, грубо фамилијарна, интимна, професионална и сл. комуникација. Информације о знању које се тиче ове стереотипности записане су лексикографским метајезиком у нашем моделу значења у експресивним компонентама стилског и прагматичког типа и у функционално-стилским компонентама. Ове информације се на лексичком и лексикографском плану одређују као функционално-стилска употреба експресива. Она је, како нам показује наш модел значења, условљена ограниченим бројем наведених параметара, па се у лексикографској обради може типски представити одговарајућим јединицама лексикографског метајезика, тј. квалификаторима функционално-стилске вредности (*вулгарно*, *грубо*, *нејириситојно*, *иронично*, *еуфемистично*, *експресивно*, *фамилијарно*, *интимно* и др.).

5.0. Као што смо показали, наведени структурни, семантички, прагматички и функционално-стилски параметри омогућавају не само идентификацију експресивне лексике него и њено системско — типско представљање у дескриптивном речнику.

5.1. У даљем излагању показаћемо у којој мери су ови захтеви, дати са теоријског аспекта, оствариви и остварени у досадашњој дескриптивној лексикографији. При томе ћемо имати у виду не само то које од наведених информација представљених у моделу значења експресивне лексике улазе у дефиницију, него и то које од њих се не представљају ни у дефиницији ни у поменутих квалификаторима и напоменама (глосама), као и разлоге за њихово „прећуткивање”.

5.2. Лексикографске поступке у обради експресива разматраћемо на примерима различитих типова експресивне лексике из дескриптивног Речника САНУ.

мајмун 2. фиг. погрд. а. особа која слепо подражава, опонаша друге. — Код нас је та проблематична „нова уметност” дошла ... од ... имитатора и књижевних *мајмуна* немачких; **б. блесав, будаласт човек**, глупак, будала. — Река је /то/ некаког академски образован *мајмун*.

Овај пример зооморфног модела семантичке деривације је уобичајен, регуларан тип творбе експресива (когнитивна метафора) и не треба га маркирати квалификатором фиг.(уративно), како се то иначе често

погрешно чини у Речнику САНУ. Когнитивну заснованост оваквих семантичких и других деривата налазимо у типским представама основног (примарног) појма, у које, осим знања о објективним својствима именоване реалије, улази и знање о еталонима вредновања (оцењивања) и другим комуникативним и прагматичким стереотипима. Ова друга знања спадају у домен комуникативне компетенције и у досадашњим дескриптивним речницима, с обзиром на њихову примарну намену, нису била посебно експлицирана, а не би их ни требало експлицирати. Тако су знања у речима *зец*, *мајмун*, *мачак*, *змија*, када се ове речи односе на човека, имплицитно садржана, како смо у моделу показали, у компонентама објективне и субјективне оцене, чиме се мотивише избор експресивног имена.⁶ Није потребно у дефиницији давати ни информацију о емотивној компоненти значења, јер се она реализује као стимуланс у чину експресивног именовања и деловања, што се у моделу експлицира перформативним оператором *исказивајти* и допунским предикатима позитивних или негативних осећања, емоција (поштовања, дивљења, разумевања, симпатије или непоштовања, презира, гнушања, неразумевања и сл.).

5.3.

мајковић 1. онај који се одликује храброшћу, одважношћу ..., делија, јуначина, јунак. — Србима је необично драго што се нашао такав *мајковић* да се пред агом испрси.

млатишума онај који прича којешта; **онај који** улудо троши време, *замлаша*. — Нисам толика *млатишума* да бих урадио тако што. Састале се *млатишуме* па шугаве разговоре.

Ни један ни други експресив у Речнику САНУ нису маркирани, чиме су, погрешно изједначени са неутралном лексиком и јединицама првостепене номинације, чије је значење конципирано на сасвим другачији начин. Има и других пропуста: у издвајању значења (у другом примеру су реализована два значења која је требало раздвојити словима, јер припадају различитим синонимијским редовима, прво реду 'особа која прича свашта' — *луйешало*, а друго реду 'особа која улудо троши време' — *замлаша*), затим у начину дефинисања и др. Експресиве, који ни у оцени ни у емоцији не исказују знак плус или минус, као што је случај са нашим примерима, требало би маркирати општим квалификаторима

⁶ Са становишта традиционалне дескриптивне лексикографије, а и са становишта когнитивног приступа, из наведених разлога, а и због удвајање типских представа, мислимо да је непотребно информације овог типа записивати било код основног, било код изведеног експресивног значења. Зато не знамо колико је прихvatљив предлог Д. Гортан-Премк да се у дефиницији основног значења лексема, чије семе индукују секундарна значења, уз остале типове сема представи и мотивационо-когнитивна која индукује експресивно значење (на пример у делу дефиниције значења лексеме *џуска 1. а.* домаћа припитомљена птица пловуша издуженог врата ...; женка те птице (**за коју се верује да је глупа**) (истакла С. Р.) (Гортан-Премк 1997: 66). Представљена когнитивна сема индукује само једну типску представу, док у концепту експресива *џуска* функционишу две несливене типске представе: глупости и „гушчије уображености”. У концептима експресива овог типа могу функционисати и више од две типске представе (нпр. у употреби експресива *крвава* за именовање женске особе функционишу три типске представе: лењости, дебљине и неуредности).

експр. (есивно), са додатном напоменом о обичнијем позитивном или негативном значењу уколико нас на то упућује контекст употребе. За први пример, напомена — глоса, иза општег квалификатора могла би да гласи: **обично за исказивање одобравања/дивљења** и сл., а за други пример: **обично за исказивање неодобравања/презира/подсмеха** и сл. Неутрални еквиваленти се никако не би могли наводити као синоними експресива (нпр. *јунак* за *мајковић*, *будала* за *мајмун* и сл.).

5.4.

млакоња 1. презр. онај који је по природи пасиван, неборбен, без потребе одлучности, предузимљивости и сл., индолентан човек, *слабић*. — Цепидлакама, педантима ... *млакоњама* ... и лукавцима не треба никада повјеровати.

Експресивни квалификатор **презр. (иво)** је још једна у низу функционалних метајезичких јединица за представљање сложених експресивних садржаја. Осим што маркирану јединицу уврштава у категорију експресива, овај квалификатор садржи и многе друге информације: негативну објективну оцену, субјективну оцену неодобравања, емотивну реакцију презирања, самосвест о надређености субјекта именовања над објектом именовања и експресивни говорни чин омаловажавања, ниподаштавања.

5.5. Међутим, мора се имати у виду да у експресивном говорном чину емотивне компоненте експресивне лексике, зависно од позиције субјекта говора, могу мењати смисао не само у оквиру скале емоције једног типа (различите емоције и њихове нијансе на скали позитивне или на скали негативне емоционалности⁷), него могу да промене и тип скале. Ови случајеви емпатије реализују се нпр. као шаљива или фамилијарна употреба пејоративних експресива, затим иронична или еуфемистична употреба хипокористичних експресива и сл., што се у лексикографској обради мора назначити одговарајућим квалификатором говорног поступка.*

5.6. У дефиницији експресива којим се именује човек, општу обезличавајућу формулацију „онај који...”, требало би системски заменити формулацијом „особа која”, јер се управо овом формулацијом истичу две битне карактеристике експресива као јединица другостепеног именовања: а) именовањем већ именованог појма референтна јединка се издваја из класе истих као јединствен, нарочит случај по актуелизованом својству; б) оваквом формулацијом се истиче и личносно начело као неопходан услов за употребу и функционисање експресива.

Предложеном формулацијом за идентификовање денотативног значења, уз употребу одговарајућих детерминатора за исказивање особености актуелизованог својства, у лексикографској обради представили би-

⁷ По В. И. Шаховском скале човекове емоционалности су отворене и садрже неограничени број емоција и емоционалних нијанси, а промене емоција на плану језика одражавају емотивне компоненте (ЕМОСЕМЕ). Оне, како истиче Шаховски, нису просте. „Их структура включает в себя два и более примитива: семантический признак „эмотивность” + семные конкретизаторы: „любовь”, „презрение”, „восхищение”, „возмущение”, „пренебрежение” и т.д., т.е. всю шкалу эмоциональных отношений и состояний человека, включающую около 5000 наименований” (Шаховски 1994: 24).

смо референтност као битну карактеристику значења експресивне лексике и њихове функције експонената експресивног говорног чина. На плану лексичког система ова референтност се заснива на могућности укључивања типске представе у различите фрејмове, као и на могућности обједињавања заједничког знања о својствима или диспозицијама референта (исп. Телија 1996: 105).

Личносно начело у функционисању експресива остварује се без обзира на то да ли експресиви именују човека или особину, радњу, стање, апстрактан појам, начин и др. Дакле, без обзира на врсту речи, у експресивима се остварује „говорна личност” (његова субјективна оцена, емотиван однос и експресивно деловање), што се на комуникативном плану реализује као експресивни говорни чин са одговарајућом илокуцијском снагом упућеном на реципијенте (учеснике у комуникацији).

6.0. Размотрићемо како се личносно начело и неке друге карактеристике реализују у глаголским експресивима и како су они представљени у дескриптивном Речнику САНУ.

6.1.

макнути 2. разг. ударити, лупити, *ѿреснуѿи*, *расѿалиѿи*. — Док те *макнем* добро ћеш ме познати. **3. а. разг.** кришом узети нешто туђе, украсти, *дићи*. — Он воли да што туђе *макне*.

марнути 1. у експресивном изражавању: јако ударити, лупити, *клеѿиѿи*, *млаѿиѿи*. — Жића Гром ју је зграбио једном руком за раме, другом *марнуо* по потиљку; *Марнуо* /бих га/ с лијева бока.

млавити 1.1. а. тући, ударати, *лемати*, *млаѿиѿи*. — *Млавио* /сам/ пулгере и патролу; Марко Краљевић служио је султана ... а силедије, бздованом је *млавио*; Мене би требало затворити у шталу, па сваки дан *млавиѿи* коцом; **б.** *ѿући*, побеђивати (противника). — Наши тако добро *млаве* црвене и пробијају им фронт; **2.а.** *ѿући*, засипати некога. — Киша /их је/ ту сву драгу ноћ *млавила*; **3.а.** рушити, обарати, косити, *брисаѿи*. — Стена се била одронила с висине и све *млавила* пред собом; **б.** односити, одрањати (о води). — Воде се слевају низ брда ... и *млаве* прницу; **5. прождрљиво, халапљиво** јести, *ѿаманиѿи* (храну). — Ви *млавиѿе* гушчиће и пилиће; ви се преждирете.

млатити 2.а. снажно, јако тући, ударати, премлаћивати (некога нечим). — Многе сам лопове *млаѿио*; Људи тојагама *млаѿе* мршаве говечиће; **б. фиг.** (некога) наносити некоме **велике губитке, тешке поразе**, *ѿући*, убијати (у окршају, борби и сл.), побеђивати. — Штајерци су *млаѿиѿили* Турке, да се је гора орила; **4.** свирати на неком инструменту (**обично невешто**), ударати, лупати, *дрндаѿи*. — *Млаѿе* већ прилично по гласовиру; **б. фиг. а.** ловити у **великим количинама**, *ѿаманиѿи*, *униѿѿаваѿи*. — Кад настану славе: тада се риба „*млаѿи*” у масама; **б. снажно, обилно** падати, **обично наносећи штету**, засипати, *ѿибаѿи* (о киши, граду и сл.). — Или дува сјевер или *млаѿи* киша; **8.** (језиком или без допуне) **разг.** говорити **много и којешта**, *брбљаѿи*, *блебешаѿи*, *лујешаѿи*. — Ти би цијели дан *млаѿио* језиком као и твој дјед; Ти и не знаш шутјети, него само којешта *млаѿиѿиѿи* и додијавати; **10. разг. а.** (паре, новце и сл.) зарађивати **навелико**, стицати, *зѿриѿаѿи* (новац). — Мора да је та банка *млаѿиѿила*

добре паре; *млаћийџи* милионе; **б.** много трошити, употребљавати у великим количинама. — У то вријеме ... у граду се је опћенито *млаћиво* алкохол, у нешто око двјеста разноврсних точиона; **П.** млатити се **1. а.** уз повр. ударати један другога, тући се. — Ако се стану *млаћийџи* с другом дјечурлијом, то туле, да им је отац начелник; **2. разг. а.** *моћайџи се, врзмајџи се, вући се, скићайџи се, џумарайџи.* — *Млаћиво се* негде по свету, па дошао натраг; **б.** губити, траћити време, *замлаћивајџи се.* — Ти знаш да ја немам кад да се сад с тобом ту *млаћим*; **в. разг.** понашати се **неозбиљно**, *измоћавајџи се, лудирајџи се*; **3. покр.** *размећайџи се*, хвалити се. — Што си се узо ту *млаћийџи*?

Наведене глаголе, као и експресивне глаголе уопште, такође треба типски дефинисати, што је донекле учињено и у примерима, али није доследно. Многи од њих могу бити маркирани општим квалификатором **експр.(есивно)** а не квалификатором **разг.(оворно)** којим се маркира неутрална лексика разговорног (колоквијалног) идиома. У дефиницији би се за идентификовање денотативне компоненте морао употребљавати неутрални, доминантни члан синонимијског реда, а наслојавање емотивно-експресивног значења требало би обавезно прецизирати одговарајућим квантитативним, начинским или било којим другим (оцењивачким) детерминатором, типа: *мноґо, јако, снажно, надугачко, нащироко, дећљално, до најсйћнијих йојединосћи, навелико, у неограниченој количини, йоћйуно; једнолично, досадно, безначајно, (ґворийџи) неразґовейћно, неразумљиво, безобзирно, немилосрдно, нейаґљиво, живо, брзо, невешћно, обилно, неодґворно, ґлујо, йрождрљиво, халајљиво, изненада, крищом, крадом, нейримейћно, безначајне сйвари, којещйа, без икаква реда, не водећи рачуна, без циља/йравца, с разлоґом, наносећи щйейџу/ґубийщак/йораз* и сл. Овим елементима дефиниције исказује се емотивно-експресивна мотивисаност одређене јединице и позиција — емпатија говорника у односу на учеснике предикатске ситуације. Примери нам показују да је код полисемичних експресивних глагола емпатија условљена односом говорника према учесницима предикативне ситуације, што се испољава као преовлађујућа позитивна или негативна оцена (а што је нарочито евидентно код значења која се реализују у ограниченој спојивости). То би се у лексикографском представљању морало назначити додатном информацијом у виду напомене, глосе, типа: „обично у позитивном (хипокористичном) значењу” или „обично у негативном (пејоративном) значењу”. У нашим примерима додатну информацију требало би дати за глаголе *марнуџи, макнуџи*, за *млавиџи 1.а.б.* и *млаћийџи 2.а.б.* и *10.а.* Квалификатор фиг. у представљању експресивних глагола, такође је сувишан.

7. У представљању експресивне лексике, осим типске дефиниције, веома је важно одабрати и одговарајући квалификатор, који садржи многе информације у вези са са улогом експресива у комуникацији и са статусом експресива у лексичком систему. Улогу експресива у комуникацији означавају квалификатори експресивне тоналности, којима се маркира **говорни поступак**, типа: *вулґарно, йејорайћивно, йоґрдно, йрезриво* и сл. (негативна експресивност) и *щљиво, ласкаво, хйюкористйћно* и сл. (позитивна експресивност) или **тип општења, форма говора**, типа: *иронично,*

еуфемистично и сл. (ниски степен експресивне тоналности); *експресивно*, *фамилијарно* и сл. (повишени степен), *јростјо*, *грубо*, *нейрисјојно*, *иншимо* и сл. (високи степен) (исп. Ристић 1997: 223—232).

Статус експресива у лексичком систему означавају функционално-стилски квалификатори, типа: *књишки*, *јублицистички*, *јеснички*, *фолклорно* и сл. и квалификатори друштвеног престижа — нормативни квал., типа: *засјарело*, *архаично*, *варваризам*, *шуђица*, *неологизам*; *јокрајински*, *јарџонски*, *јрофесионално* и сл.

9. Из примера се види да се у традиционалним дескриптивним речницима експресивна лексика представља тако што се дефинише само њихова денотативна компонента значења, док се све друге информације представљају квалификаторима и глосама, и то врло редукованим и бројчано ограниченим јединицама лексикографског метајезика. Тако би се уопштени запис лексичког значења именичких и глаголских експресива у дескриптивном речнику, уз обавезне квалификаторе и/или глосе, који претходе дефиницији, могао представити на следећи начин:

'особа која има (нарочито) добру/лошу особину/која се понаша на (нарочито) добар/лош начин', односно **'оно што је (нарочито) добро/лоше'** (за именице)

'радити (чинити) добро/лоше/мало/много (на нарочит начин)', односно **'бити (налазити се) у (нарочито) добром/лошем стању'** (за глаголе).

Овакво редуковање информација у лексикографској обради могуће је и прихватљиво само за дескриптивну лексикографију, при чему информације дате у квалификаторима, дефиницијама и примерима употребе кореспондирају са језичком и комуникативном компетенцијом изворних носилаца језика. Међутим за речнике активног типа и за двојезичне (вишејезичне) речнике ове информације нису довољне, па би се морале допунити релевантним информацијама из домена језичке и комуникативне компетенције, чији су садржаји експлицирани у когнитивном моделу представљеном и анализираном и у овом раду. Наравно, у даљем истраживању у србистици требало би утврдити које су од тих информације релевантне за одређени тип речника (активни речник, двојезични речник генетски сродних или разнородних језика и др.), као и начине њиховог записивања како би се установио јединствен лексикографски метајезик и правила његове употребе.

10. Наша анализа стања у традиционалној дескриптивној лексикографији показује да су предложени критеријуми обраде експресива задовољени у појединачним случајевима, а да на плану система они нису реализовани ни на лингвистичком ни на когнитивно-прагматичком плану. У приличном броју проверених примера остварен је наведен предложени модел обраде експресива у дескриптивној лексикографији: у квалификаторима и глосама на економичан и редукован начин дате су релевантне когнитивне и прагматичке информације, а у дефиницијама је представљено њихово денотативно значење. Међутим, у већем броју примера примерени и предложени модел није остварен или је делимично остварен. Недоследност и несистематичност нарочито је евидентна у представљању когнитивних и прагматичких информација, односно у

употреби одговарајућих квалификатора и глоса, као и одговарајућих де-терминатора и синонима у дефиницијама. Одсуство системности највећи је недостатак обраде експресивне лексике у традиционалној дескриптивној лексикографији. Због таквог стања позитивни примери обраде са релевантним прагматичким и когнитивним информацијама, веома важним у функционисању експресивне лексике, нису се могли наметнути као предмет научне опсервације, па нису могли бити ни препоручивани као правила и обрасци у лексикографској пракси и лексиколошкој теорији. С друге стране, због специфичности лексикографског метајезика они су остајали ван домаћаја и интересовања лингвиста других усмерења. Зато није чудо што до данас, бар у српској лексикографији, не само да нема такве опсервације него нема ни пописа инвентара ових примерених поступака, тако да се не зна у којој мери би њихов попис допринео установљењу неопходних лексикографских правила и системности.

12. Међутим, у контексту савремених когнитивних приступа језичким феноменима, попис инвентара лексикографског метајезика у обради експресивне лексике у традиционалној дескриптивној лексикографији имао би смисла у решавању два питања која су нам се у истраживању наметнула: 1) да ли су и експресивне јединице као носиоци когнитивних и прагматичких информација преко лексикографских записа иницирале когнитивни приступ језичким феноменима, с обзиром на то да је тај приступ у савременој лексикографији нашао своју пуну примену у изради речника активног типа, 2) да ли су и у којој мери ови „когнитивни” лексикографски поступци могли одиграти улогу у установљењу и развијању неких лингвистичких когнитивних теорија, мислимо пре свега на теорију интегралног описа језика или теорију системске лексикографије.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Гортан-Премк 1997 Гортан-Премк Даринка, *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*, Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 14, Институт за српски језик САНУ, Београд.
- Речник САНУ *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, САНУ, Београд.
- Ристић 1994 Ристић Стана, Конотативни аспекти значења експресивне лексике, *Зборник Машице српске за филологију и лингвистику XXXVII/1—2*, Нови Сад, 537—542.
- Ристић 1996 Ристић Стана, Типови експресивне лексике у савременом српском језику (модел „особа + психичка или морална особина”), *Јужнословенски филолог LII*, Београд, 57—78.
- Ристић 1997 Ристић, Стана, Нормативна питања у вези са лексиком разговорног језика, Трећи лингвистички скуп „Бошковићеви дани”, ЦАНУ, Подгорица, 223—232.
- Телија 1996 Телија В. Н., *Русская фразеологија — семантички, прагматички и лингвокултуролошки аспекти*, „Јзыки русской культуры”, Москва.
- Шаховски 1994 Шаховский В. И., „Типы значений эмотивной лексики”, *Вопросы языкознания* N° 1, 20—25.

Стана Ристић

ЭКСПРЕССИВНАЯ ЛЕКСИКА В ТОЛКОВОМ СЛОВАРЕ

Резюме

В настоящей статье, на основании оригинальной когнитивной модели значения экспрессивной лексики, а также и на основании соответствующих способов ее описания в Толковом словаре сербской академии наук и искусства, автором выдвинута роль лингвистических и когнитивно-прагматических характеристик при выявлении экспрессивов и предложены способы их системного описания в толковом словаре. Общая модель лексического значения именных и глагольных экспрессивов, при обязательном употреблении предложенных квалификаторов и/или глосс, предшествующих определению, может быть представлена следующим способом:

'человек, обладающий (исключительно) положительным/отрицательным качеством/ведущий себя (исключительно) хорошо/плохо', т.е. 'то что (исключительно) хорошо/плохо' ('особа која има (нарочито) добру/лошу особину/која се понаша на (нарочито) добар/лош начин', 'оно што је (нарочито) добро/лоше') (существительные);

'делать что-л. хорошо/плохо/мало/много (исключительным способом)', т.е. 'быть в (исключительно) хорошем/плохом состоянии' ('радити (чинити) добро/лоше/мало/много (на нарочит начин)', 'бити (налазити се) у (нарочито) добром/лошем стању') (глаголы).